

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Културология

Том 3

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Cultural Studies

Volume 3

ПАРАДОКСИ НА АВТЕНТИЧНОСТТА

ЗОРНИЦА ПЕТРОВА

Статията си поставя за цел да деконструира понятието за автентичност, като открие вътрешната му противоречивост, и да се опита да оцени влиянието му върху съвременното религиозно поле. Изследването стъпва върху приноса на Чарлс Тейлър и Жил Липовецки към критическото осмисляне на идеала за автентичност и го допълва с втори теоретичен план, базиран върху контекстуален анализ на някои популярни употреби на понятието. Като следваща стъпка текстът предлага оптика за осмисляне на очертания проблем, най-напред в традиционните религиозни представи, а след това, чрез анализ на два казуса, проследява трансформациите му в съвременността. Идентифицирани са напреженията между традиция и иновация, колективизъм и индивидуализъм, които възникват от фундаменталното разминаване между различните критерии за автентичност, и техните следствия за отношението между човека и трансцендентното.

Ключови думи: автентичност, традиция, индивидуализъм, колективизъм, религия, спиритиалност

PARADOXES OF AUTHENTICITY

Zornitsa Petrova

The article aims to deconstruct the concept of authenticity, revealing its internal contradictions, and to assess its influence on the contemporary religious field. Drawing on the contributions of Charles Taylor and Gilles Lipovetsky to critically reconsider the ideal of authenticity, the study supplements their views with a second theoretical dimension based on a contextual analysis of various popular uses of the concept. Subsequently, the text offers a perspective for understanding the outlined problem, primarily within a traditional religious framework, and then, through the analysis of two cases, traces its transformations in present time. Tensions between tradition and innovation, collectivism and individualism, arising from the fundamental divergence in criteria for authenticity, are identified, along with their implications for the relationship between man and the transcendent.

Keywords: authenticity, tradition, individualism, collectivism, religion, spirituality

Несъмнено понятието за автентичност разпростира хабитата си, завоювайки все по-широки дискурсивни полета. Водещият англоезичен речник *Merriam-Webster* обяви именно *authentic* за дума на 2023 г. – „нещото, за което мислим, пишем, копнеем и разсъждаваме повече от всякога“ (Merriam-Webster, 2023). Автентичността е блян и стремление, търговски етикет и хаштаг, жизнен идеал и кауза, катализатор на протестни движения и маркетингова мантра. Въпреки масовизираната си употреба тя запазва почти магическа аура, която обещава всякакви чудеса на своите поклонници – от силни усещания и екзотични придобивки до екзистенциален смисъл и пълноценно самооществяване. Привидното съгласие между отделни социални групи и актьори относно ценността на „автентичния живот“ обаче остава само повърхностно, тъй като прикрива дълбоки противоречия, свързани с неговото съдържание. Какво означава да се живее автентично? Кой задава критериите и удостоверява автентичността? Обективна същност ли е тя, или субективно преживяно състояние?

Настоящата статия си поставя за цел, най-напред, да деконструира понятието за автентичност, като открие иманентната му противоречивост и конфликтния потенциал, който се удържа между двата му семантични полюса. За целта ще си послужи основно с двама ключови автори – Чарлс Тейлър и Жил Липовецки, чиято перспектива ще разширя и допълня с второ концептуално ядро, базирано върху контекстуален анализ на някои популярни употреби на автентичността. Като следваща стъпка текстът прави опит да приложи така очертаната теоретична постановка към религиозното поле, за да предложи оптика за осмисляне на проблема за автентичността в религиите. През два казуса от посочената област идентифицирам напреженията между традиция и иновация, колективизъм и индивидуализъм, които възникват вследствие на фундаменталното разминаване между различните критерии за автентичност.

1. ЕТИКА НА АВТЕНТИЧНОСТТА

Паралелно с все по-разрастващото се инструментализиране на идеала за автентичност в различни социални, медийни, икономически, политически и пр. реторики, интересът към неговото критическо осмисляне в историята на идеите след Хайдегер и екзистенциалистите постепенно спада. Може би най-влиятелното съвременно изследване по темата е дело на Чарлс Тейлър, чието съчинение „Безпокойството на модерността“ бива преиздадено от Харвардския университет именно под заглавието *The Ethics of Authenticity*. Канадският философ открива идеологическите наченки, които ще родят съвременното схващане за автентичността, в ранните форми на индивидуализъм на картезианската рационалност, изискваща всеки да мисли самостоятелно и отговорно за самия себе си. Към първоначалните импулси Тейлър откроява приноса на Русо, с неговия призив за вслушване в гласа на природата

вътре в човека, и особено влиянието на Хердер и немските романтици, които въвеждат „принципа на оригиналността“ (Тейлър, 1999: 35) – всеки има свой начин да бъде човек. Себеоткриването изисква *poiēsis*, създаване на себе си като ново творение, и изключва *mimēsis*, подражанието на нещо предзададено. Най-напред изобретение на артистичните и интелектуалните елити, които сближават автентичността с изкуството, превръщайки художественото творчество в парадигма за себеизразяване, етосът на експресивния индивидуализъм постепенно се масовизира под влияние на „обхватния субективистки обрат в модерната култура“ (пак там, 32), за да се слее с консуматорската култура. Така стремежът към автентично живеене, чиято цел е съвпадане със собствената оригиналност, се въздига до универсално право с единствен коректив принципът на вредата – всеки е свободен „да бъде себе си“, стига това да не накърнява чуждите свободи.

За Тейлър разликата между ранната елитарна и късната генерализирана етика на автентичността е преди всичко в мащаба. Докато в края на XVIII в. тя е била ценност основно за творците, които са търсели да се отгласнат от конвенциите в литературата и изкуството, за да създадат свой собствен изразен език, то в края на XX в. тя се е превърнала във всеобщо достойние. В едно от най-новите си изследвания върху съвременната ситуация френският философ Жил Липовецки прави просторна критика на това схващане (Lipovetsky, 2021). В историческата реконструкция на понятието за автентичност, която предлага, той отчленява три етапа на развитие. При първия, който се ситуира между втората половина на XVIII в. и 1950-те години, пътят към автентичния живот минава през изпитанието на самотата – битката да бъдеш себе си изисква самодисциплина и лични жертви, отказ от буржоазен комфорт, дори кураж за доброволно самомаргинализиране. Вторият етап съвпада с контракултурните революции и издига копнежа по автентичност в социална сила с колективно измерение и утопичен заряд, насочена против авторитаризма, институционалните структури и социалните роли. Настоящият (трети), който начева от края на 1970-те години, според Липовецки бележи изцяло нов, материалистичен и постгероически стадий в представата за автентичност. Безпрецедентното социално признание слага край на антагонизма с доминиращите нрави и ценности и превръща антиконформизма в *the new cool* – обуздана, банализирана, впрегната в логиката на пазара и икономиката на желанието, новата автентичност загубва както революционния, така и моралния си хоризонт, и се центрира около „нарцистичното право и удоволствие да се изявиш просто така, за себе си“ (Липовецки, 1996: 16).

Докато Тейлър настоява на моралната сила на идеала за автентичност, Липовецки я отхвърля. За канадеца това, което „спасява“ автентичността от тъмната страна на егоистичния индивидуализъм, е нейната отвореност към колективни хоризонти на значимост – тя по необходимост се изработва в диалог, а не в изолация, и изисква предварително съгласие между социалните

актьори относно това кое в живота е действително стойностно. Френският философ, напротив, вижда в претенцията за право на оригинално самоопределяне предимно претекст за отдаване на хедонистични развлечения и масов екхибиционистичен кибернарцисизъм, а в реапроприирането на колективни идентичности за целите на самоутвърждаването – жертвеническа менталност и либертициден комунитаризъм (Lipovetsky, 2021). Независимо от критическата си позиция обаче и двамата интелектуалци мислят стремежа към автентичност единствено като симптом на посттрадиционното, индивидуалистично желание за конструиране на собствена субективна истина, за „себеизразяване на всеки човек в неговата различност от останалите“ (Taylor, 2007: 406). Това схващане очертава екзистенциалисткия полюс на понятието, но заскобява другия, „музейния“ (срв. Гаврилова, 2020).

2. АРХЕОЛОГИЯ НА АВТЕНТИЧНОСТТА

Етимологичният произход на думата „автентичен“ минава през латински от гръцкото *αὐθεντικός* – „първичен, начален“. Речникът на българския език предлага дефиницията „който е с доказана принадлежност към определена епоха, определен начален период“, а също и „който идва от първоизточник, достоверен“. Автентичният артефакт *par excellence* е археологическата находка. Автентично е и произведението, чийто автор (от лат. *augeo* – създавам, правя, увеличавам) е известен и удостоверен. То може да е уникат – картина, подписана с инициалите на художника, както и серийно производство – колекция модно облекло със запазената марка на дизайнера. Автентично наричаме и точното пресъздаване на някакъв първообраз, придържането към образец. През тази призма на разбиране въпросът за *автентичното копие*, който за Бенямин (2006) е лишен от смисъл, придобива легитимност и в юридическата терминология – то е надлежно заверено като *вярно с оригинала* от правоспособно лице съгласно националното право. Автентичната историческа възстановка пък реконструира артефакт, събитие, практика от дадена епоха на базата на наличните сведения, като осигурява съответствие на материалите и цветовете, орнаментиката и изработката, хронологическата последователност на действията и пр. Този тип достоверност може да бъде мислена като *обективна автентичност*, тъй като подлежи на верификация въз основа на ясни критерии, която се извършва от експерт. Неин контрапункт е *субективната автентичност*, чийто съдник е любителят. От значение за него е не етнографската акуратност на възстановката, а убедителността на преживяването – това да се почувства потопен в духа на епохата, да си представи, че преодолява историческата дистанция и става съвременник на разиграните събития. Търсена в случая е верността с въобразен „оригинал“, конструиран под влияние на популярни, често емоционално заредени или идеологически манипулирани наративи за миналото. Поради тази причина зрелищните, идеализирани или

пък демонизирани, репрезентации, дори кичът и бутафорията, макар и неточни, могат да се окажат по-въздействащи за неспециалиста, облечени, по израз на Гиърц, в „аура на фактологичност“ (Geertz, 1973: 90), и в този смисъл да бъдат преживени като по-„достоверни“ от своите прозаични първообрази. Независимо за кой регистър, обективен или въобразен, става дума, в очертавания дотук втори, археологически смисъл от значение е наличието на връзка с някакъв първоизточник – автор или епоха – който се явява външен гарант за автентичността, трансцендентен на своя обект.

Тази представа за автентичността като следване на образец влиза в радикално противоречие с реферирания от Тейлър и Липовецки екзистенциалистски идеал за самосъздаващия се като оригинал индивид. Видно е обаче, че приведените по-горе „музейни“ примери се отнасят изключително до обекти или практики. Би ли могла същата концепция да се приложи и за субекти и при какви обстоятелства? Поглед към религиозното поле предлага възможен отговор на това питане.

3. ЩО Е АВТЕНТИЧЕН РЕЛИГИОЗЕН ЖИВОТ?

Религиозните феномени са достатъчно сложни и разнолики, за да се поддадат на генерални обобщения без риск от груби неточности. Струва ми се все пак защитимо твърдението, че религиозното поле, поне в домодерната ситуация, е доминирано от традиционен авторитет, който пък е продукт на постепенно утвърдил се, тоест рутинизиран, харизматичен такъв (от гр. *χαρις* – „Божи дар“). Неговият първоизточник в монотеистичните традиции е самият Бог, който се разкрива на хората чрез Словото. През оптиката на настоящото изследване би могло да се твърди, че „авторът“ на религиозното послание съвпада със Създателя – Той е авторът *par excellence*, Неговите повели и забрани задават стандартите за праведност.

В идеалнотипичния си вид традиционната религия, както я характеризира социологът Пол Хийлас, за да я противопостави на къснодерната синкретична спиритуалност, представлява „живот като“ (Heelas, 2002). Тя задава на вярващия ролеви модели и предписания за добродетелност, до чиято висота той трябва да се въздигне, превъзможвайки греховните си влечения, за да стане достоен за благото на вечния живот. В тази парадигма праведен е именно животът, който се съотнася с канонизираните образци и следва техния пример. Следният пасаж от основните насоки за прилагане на стратегията за духовна просвета, катехизация и култура, набелязани от Българската православна църква, хвърля допълнителна светлина върху казаното дотук и удобно го обвързва с понятийния апарат на изложението:

[Библейският канон] осигурява непоклатим критерий за истината. Затова духовната просвета, катехизацията и културата в БПЦ-БП трябва да произлизат

от Свещ. Предание и Свещ. Писание на Православната Църква и да се основават върху тях, за да запазят своята *автентичност* и спасителност като *продължение* на Христовото и апостолско благовестие в наше време. (Българска православна църква – Българска Патриаршия, 2012; курсивът мой – З.П.)

Критериите за автентичност – понятието впрочем е употребено цели десет пъти в реферирания документ, което подсказва устойчивото му навлизане и в църковната реторика – тук много ясно са обвързани, от една страна, с придържането към каноничната истина, и от друга – с отговорността да се подеме и продължи започнатото от Христос и апостолите дело на самопожертвователната любов. По-нататък в текста се твърди, че пропагандираният от секуларизма релативизъм на „персоналистично[то] самоопределяне и поведение“ крие риск от подмяна на „нейния [на Църквата] истински дух и на *автентичното* ѝ служение в света“ (Пак там; курсивът мой – З.П.).

В тази връзка е важно да се отбележи, че християнският мистицизъм, макар да е центриран около личния опит, „никога не е търсене на себе си“ (Sheldrake, 2007: 177), а напротив – анихилиране на аза, отказ от самоличност, себенадхвърляне чрез себеотрицание. Една от големите мистички на ХХ век, Симон Вейл, пише, че „само Бог търси човека [...]. Никъде в Евангелието не става дума за предприето от човека търсене. Човек не прави и една крачка, освен ако не е тласнат или поименно призван“ (Вейл, 2013:380). Инициативата, тоест, идва отвън, не зависи от волевото действие или усилието на индивида – от него зависи единствено дали ще откликне на призива. За Вейл сама душата е неспособна да се издигне по вертикала, затова дейното търсене би могло да я въведе в клопката на заблудението, като я изпълни с илюзии за доближаване до истината. „*Автентичната* добродетел – заключава Вейл, – е нещо отрицателно“ (Пак там, 381; курсивът мой – З.П.). Тя се постига в смиренното на очакването, чрез отбягване на злото, а не чрез налягане на мускулите, волята или въображението в посока към благо. Тя, с други думи, не е лично достойние, още по-малко авторско изобретение, а стоическо приемане на Божията воля.

4. КОНФЛИКТНИ АВТЕНТИЧНОСТИ: ДВЕ ВЪЗМОЖНИ ПОСОКИ

По какъв начин набелязаните дотук конфликтни интерпретации на идеала за „автентично живеене“ променят религиозния пейзаж в съвременността и влияят върху появата на нови агенти на негова територия?

Чарлс Тейлър и Жил Липовецки, тъй като отчитат само индивидуалистичното измерение, дават еднозначен отговор. През философската им призма традиционната религия се мисли като „врага на автентичността“ (Taylor, 2007: 530), защото налага готови модели на живот и възпрепятства индивида

да поеме инициативата и сам да намери собствения си път. Когато етиката на автентичността, разбрана като воля за автономно самоопределяне, се инфилтрира в религиозното поле, пред нея има само една възможност. Тя се превръща в идеологически катализатор за възхода на „спиритуалността на търсенето“ (Пак там, 532) или т.нар. от Липовецки „автоспиритуалност“ (Lipovetsky, 2021) – своего рода религия *à la carte*, обслужваща субективните възгледи и потребности на своя единствен адепт. Тази персонализация на съдържанията и практиките на микрониво обаче не изключва възможността за вписване в логиката на една универсализирана тенденция.

Британският религиовед Стивън Сътклиф въвежда понятието „търсачески хабитус“, за да открие като симптоматично краткотрайното и неангажирано обвързване на хората с религиозни практики в късната модерност (Sutcliffe, 2017). Именно *хабитус*, тоест стабилна и предвидима диспозиция, която е социално „програмирана“ и рутинизирана, набор от поведенчески модели, общи за дифузно множество социални агенти, поставени пред сходни ситуации в религиозно плурализирания контекст на либералните западни общества. Режимът на търсене, твърди Сътклиф, несъзнателно се е превърнал в режим на съществуване, станал е цел сам по себе си. Трескавото и безконечно експериментиране с нови и нови „блага за спасението на душата“ (Бурдийо, 2012) е обусловено от нежелание, но често и неспособност за окончателен избор на една-единствена истина. „Автентично живеещият“ индивид желае да запази свободата си да предефинира себе си. От това състояние на хронична несигурност относно фундаменталните въпроси на съществуването, които свръхиндивидуализираната спиритуалност обичайно заскобява, за да се фокусира върху непосредственото физическо и емоционално благосъстояние в света тук и сега, извират някои от дълбоките безпокойства на модерността, за които говори Тейлър, а именно загубата на ръководен принцип и колективен хоризонт.

Но дали новата *do-it-yourself* спиритуалност, концептуализирана също и като „холистична“ (вж. Карамелска, 2023), е единствената манифестация на „култа“ към автентичността в съвременното религиозно поле? И по-конкретно – дали неговото алтернативно значение на вярност с образец, апроприирано, както видяхме, от християнската реторика, е загубило своята релевантност под ударите на индивидуалистката критика?

Струва ми се, че отговор би могъл да се потърси във възхода на традиционализмите. Те, разбира се, съвсем не са нещо присъщо единствено на религиозното мислене. Към редиците им се числят най-разнообразни политически и социални движения, които обаче функционират по сходен начин: антииндивидуалистични и антисинкретични, консервативни и дори антилиберални, с ясно изразена колективистична ориентация, те сакрализират някаква система от ценности, припознати като „традиционни“, и обикновено натоварват определена общност със свещената мисия да ги „отбранява“. Претенцията им

е за запазване на/завръщане към утвърден модел на живот, който намират за екземпляр. Публичната сфера изобилства от подобни примери – от милитаристичната реторика на президента Путин, призоваваща руския народ да защитава духовните си ценности от колективния Запад, до антифеминисткото движение *tradwife*, бранещо традиционните джендър роли. Общо за всички тези феномени е това, че те оценностяват не индивидуалния прочит, бриколажа на съдържания или уникалния начин „да бъдеш себе си“, а напротив – континуитета с културните практики в тяхната неделима цялост.

В този план в религиозното поле несъмнено изпъкват радикалните фундаменталистски общности, чието комплексно осмисляне обаче изисква отделно изследване (вж. повече при Градев, 2015). Примерът от традиционалистичния спектър, на който ще се спра накратко в самия край на това изложение, е свързан с казуса на етнопаганизмите (вж. Petrova, 2021). Симптоматично за тях е това, че те целят да реконструират предхристиянските автохтонни религиозни практики на древните си предшественици, които митологизират като „примордиални“, „естествени“ и в този смисъл – възможно най-„автентичната“ манифестация на местния *Volksgeist*. Макар да претендират за директна приемственост с непрекъснатата линия на традицията, поради оскъдния характер на първичните извори те активно изобретяват и адаптират своите практики (вж. Gregorius, 2015) и затова могат да бъдат мислени през призмата на очертаната във втората част на изложението субективно преживяна автентичност. Стремещт им е не в това да постигнат фактическа (подлежаща на експертна верификация) достоверност, а в това да внушат на adeptите си усещане за континуитет с колективно въобразения и идеализиран начин на живот на древните народи чрез подемане на религиозния им култ и светоглед. Този съвременен феномен се оттласква от индивидуалистичната и синкретична автоспиритуалност и по същество утвърждава схващането на автентичността като придържане към образцов пример. Изводът, към който насочва това наблюдение, е, че двойственият смисъл на идеала за автентичност не просто се запазва при инфилтрирането му в религиозното поле, а очертава фундаментално противоположни разбирания за мястото и ролята на човека в отношението му с трансцендентното.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предложената рефлексия опитва да овладее все по-разбягващия се смисъл на понятието за автентичност, като откроява и експлицира острата поляризация на неговите употреби. Идентифицираният семантичен разлом хвърля светлина върху съществуващия антагонизъм между конкурентните интерпретации на това какво означава да живееш автентично. Конфликтът на автентичности е особено видим в религиозното поле, където те парадоксално биват мобилизирани във взаимодискредитиращи се дискурси, разположени по оста

„вярност на традицията“ – „вярност на себе си“. Каноничното монотеистично схващане, чийто подход, макар и условно, бива подет в легитимационните стратегии на част от новите религиозни движения, се уповава на съзнанието за връзка с трансцендентен първоизточник, който гарантира автентичността отвън. В късномодерната спиритуалност „източникът, с който трябва да сме свързани, е дълбоко в самите нас“ (Тейлър, 1999: 32). Това интериоризиране бележи повратен момент: автентичността вече се конструира *ex nihilo* от индивида, който поема инициативата и фактически присвоява божествения авторитет, като го трансформира в лично авторство – сам става Творец на себе си и представата си за трансцендентното. Това преобръщане има ключово значение, тъй като проблематизира фиксирания от традицията ред на отношенията с Другата реалност. В продължение сякаш на библейската притча човекът отново пожелава да се изкачи до небето по собствената си Вавилонска кула. Този жест създава предпоставки както за дълбоки трансформации в режима на религиозност в посока към по-силен либерализъм, така и за консервативни контрареакции, центрирани около нови форми на колективизация.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Бенямин, В. (2006) Художественото произведение в епохата на неговата техническа възпроизводимост, прев. В. Константинов. *LiterNet*, 14.04.2006, №4 (77), https://litenet.bg/publish18/v_beniamin/hudozhestvenoto.htm [последно посетен на 28.04.2024 г.] [Benyamin, V. (2006) Hudozhestvenoto proizvedenie v epochata na negovata tehnichestka vazproizvodimost, prev. V. Konstantinov. *LiterNet*, 14.04.2006, №4 (77), https://litenet.bg/publish18/v_beniamin/hudozhestvenoto.htm [posledno poseten na 28.04.2024 g.].
- Бурдийо, П. (2012) Произход и структура на религиозното поле. В: *Поleta на духа*, том I, прев. и съст. Н. Капралова. София: Изток-Запад, 64–112. [Burdiyo, P. (2012) Proizhod i struktura na religioznoto pole. V: *Poleta na duha*, tom I, prev. i sast. N. Kapralova. Sofia: Iztok-Zapad, 64–112].
- Българска православна църква – Българска Патриаршия (2012) Основни насоки за прилагане на стратегията за духовна просвета, катехизация и култура на БПЦ-БП, <https://bg-patriarshia.bg/strategies-2> [последно посетен на 29.04.2024 г.] [Balgarska pravoslavna tsarkva – Balgarska Patriarshia (2012) Osnovni nasoki za prilagane na strategiyata za duhovna prosveta, katehizatsia i kultura na BPTs-BP, <https://bg-patriarshia.bg/strategies-2> [posledno poseten na 29.04.2024 g.].
- Вейл, С. (2013) Форми на скритата любов към Бог. В: *Дух и любов*, прев. и съст. В. Градев. София: Фондация „Комунитас“, 327–396. [Veyl, S. (2013) Formi na skritata lyubov kam Bog. V: *Duh i lyubov*, prev. i sast. V. Gradev. Sofia: Fondatsia „Komunitas“, 327–396].
- Гаврилова, Р. (2020) Новата автентичност или тъждеството със самия себе си. *Seminar_BG*, бр. 19, <https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy19/770-novata-avtentichnost-ili-tazhdestvoto-na-samiya-sebe-si.html> [последно посетен на 22.04.2024 г.] [Gavrilova, R. (2020) Novata avtentichnost ili tazhdestvoto sas samia sebe si. *Seminar_BG*, br. 19,

- <https://seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy19/770-novata-avtentichnost-ili-tazhdestvoto-na-samiya-sebe-si.html> [posledno poseten na 22.04.2024 g.].
- Градев, В. (2015) Теология на делириума. В: *Излизания*. София: Фондация „Комунитас“, 317–342. [Gradev, V. (2015) Teologia na deliriuma. V: *Izlizania*. Sofia: Fondatsia „Komunitas“, 317–342].
- Карамелска, Т. (2023) *Вярваи, но не религиозен. Български контексти на холистичната спиритуалност*. София: Издателство на Нов български университет. [Karamelska, T. 2023. *Uyarvasht, no ne religiozen. Balgarski konteksti na holistichnata spiritualnost*. Sofia: Izdatelstvo na Nov balgarski universitet].
- Липовецки, Ж. (1996) *Време на вакуум. Есета върху съвременния индивидуализъм*, прев. Н. Радонова. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Lipovetski, Zh. (1996) *Vreme na vakuum. Eseta varhu savremennia individualizam*, prev. N. Radonova. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“].
- Тейлър, Ч. (1999) *Безпокойството на модерността*, прев. К. Лазарова. София: Критика и хуманизъм. [Teylar, Ch. (1999) *Bezpoikoystvoto na modernostta*, prev. K. Lazarova. Sofia: Kritika i humanizam].
- Geertz, C. (1973) Religion as a cultural system. In: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, Inc., 87–125.
- Gregorius, F. (2015) Modern Heathenism in Sweden: A Case Study in the Creation of a Traditional Religion. In: Rountree, K. (ed.). *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe: Colonialist and Nationalist Impulses*. New York/Oxford: Berghahn, 64–85.
- Heelas, P. (2002) The spiritual revolution: from ‘religion’ to ‘spirituality’. In: Woodhead, L., Fletcher, P., Kawanami, H., Smith, D. (eds.). *Religions in the Modern World. Traditions and Transformations*. London/New York: Routledge, 412–436.
- Lipovetsky, G. (2021) *Le sacre de l’authenticité*. Paris: Gallimard.
- Merriam-Webster. (2023) Word of the Year 2023. In: *Merriam-Webster*, 27.11.2023, <https://www.merriam-webster.com/wordplay/word-of-the-year> [Viewed 21.04.2024].
- Petrova, Z. (2021) Challenging religious hegemony: ethno-pagan strategies for identity construction. *Ciencias Sociales y Religión/Ciências Sociais e Religião*, vol. 23, <https://periodicos.sbu.unicamp.br/ojs/index.php/csr/article/view/8670243/29453> [Viewed 03.02.2024].
- Sheldrake, P. (2007) *A Brief History of Spirituality*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Sutcliffe, S. (2017) Seekership revisited: Explaining traffic in and out of new religions. In: Gallagher, E. (ed.). *Visioning New and Minority Religions: Projecting the Future*. London: Routledge, 33–46.
- Taylor, C. (2007) *A Secular Age*. Cambridge/London: The Belknap Press of Harvard University Press.